

і.франко

Етимологія і фонетика.

Коломия, 1894

06 822

ЕТИМОЛОГІЯ І ФОНЕТИКА

в южнорускій літературі.

Написав

Др. Іван Франко.

КОЛОМІЯ 1894.

З друкарні М. Білоуса.

I	N 34245
---	---------

I	N 34245
---	---------

E-881

A close-up photograph of a blank, light brown cardboard box. The box features a grid pattern of black lines, creating four columns and five rows. The bottom-left corner of the box is torn, revealing a white, textured material underneath. The image is oriented horizontally.

22.226 IX 2

Етімологія і фонетика в южнорускій літературі.

Написав

ДР. ІВАН ФРАНКО

Литературна

Коломия 1894.

З друкарні М. Білоуса.

4977-1: 491-53
12.
У(с)У-1 (049)

Передрук із „Народа“.

Львівська Філія
Бібліотеки АН УРСР

525ф

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР

№ II- 34 245

Ф/Е-881
I
1881

Коли б справді було доказано, що елементарні нещастя походять від пана бога, то ми могли б сміло сказати, що найтяжше елементарне нещастє, яке він зіслав на галицько-руську літературу, се суперечка -- ні, боротьба о етимологію і фонетику. Від самого початку нашого літературного відродження, від „Русалки“ Шашкевича, ба навіть іще швидше ведєся та боротьба з завзятем гідним ліпшої справи а з безмірною шкодою для нашої літератури. Ідеї, форму вислову, стіль, мову, все ми занедбали за тою боротьбою о букви, немов мертвецким сном проспали європейський і слов'янський романтизм і реалізм і народництво, проспали розвій наук природничих, історичних і суспільних, щоби ще в 70-тих і 80-тих роках виблискувати запевненнями о фікційности доісторичного чоловіка, о безпідставности дарвінізму, о неможливости і пагубности соціалізму та вважати „Сводні літописі“ верхом нашої історіографії.

Та не в тім іще головна біда сего спору. Біда в тім, що боротьба о етимологію і фонетику розбила нашу і так дуже малочисленну читаючу публіку на два ворожі табори, фанатичні і ексклюзивні один супротив другого. Етимологісти за ні за що в світі не стануть

читати книжок ані газет друкованих фонетикою; фонетики відплачуються такоюж монетою, хоч треба признати, що не так систематично, не з таким завзятем і фанатизмом. На галицько-руським ґрунті повстали неначе дві нації, що стоять супротив себе на війсьній стопі і воюють усяким дозволенням і недозволенням оружжєм, з котрого ще найневиннішою є взаїмна абстїненція, бо діло доходить до взаїмного обкидуваня себе болотом, до денунціяцій, інтриг та нашіштувань перед ріжними сферами. А о що ходить тим воюючим сторонам? О щось подібне, як тим воюючим партіям, що описані безсмертним пером Сервантеса: о те, чи осел кричить: і-а чи н-а? чи двоногий звір Ното ішїрїєнс називається по руски чоловік чи чоловік?

І ще не кінець лихови. Війна та о осячний крик де далі все більше розпалюється, приймає широкі розміри, острїйші форми. В 60-тих роках пок. о. Ничай вдоволявся тим, що прилюдно палив фонетичні книжки (звісно, не свої, а чужі, котрі хто небудь позичив єму до читаня) або пускав їх з водою, а рівночасна „етїмологічна“ публіцистика вдоволялася невинною брехнею, що всі „фонетики“ є ляцкі запроданці і тільки в хвилях особливого віщого вітхненя доходила до побожної легенди, що вони — чортівський виплід і прямі предтечі антихриста. Фонетики зразу трїбували аргументувати, толкувати, вияснювати, та опісля бачучи, що ні на що не здалося, бо „етїмологи“ їх аргументів не читають і не слухають, покинули теорію а взялися до діла практично. Треба тут признати заслугу Ол. Барвінського,

котрий в укладах ним читанках для висшої гімназії перший впровадив фонетику в тексті хоч деяких писателів. Се підлило оливи до огню; по думці етимологів фонетика стала вже не тільки жерелом атеїзму, соціалізму і т. і., але також розсадником усякої деморалізації. Та „фонетики“ не покидали раз прийнятої дороги і почали добиватися від уряду заведення фонетичної правописі в школах і урядах. Історія сего заведення звісна. Центральне правительство поручило се питанє спеціальній увазі краєвої Ради шкільної. Ся устроїла анкету в тій справі із педагогів Русинів, а коли ті значною більшістю подали голос за фонетикою, міністерство освіти прихилилося до сего рішення.

Для етимологів се був страшний удар. Порушено всі пружини, щоб убити справу в зароді: підношено голоси на вічах і в часописях, введено до бою митрополита і єпископів з грімкими протестами, ухвалено навіть вислати депутацію до самого цісаря, щоб витолкувати єму важність ь, ѣ і ы для розвою рускої нації. Нічого не помогло, фонетика побідила, та боротьба не втихла, хоча, звісно, фонетики тепер стали на горі, а етимологам приходится організувати хіба пасивне супротивленє та робити те, що колись робили фонетики, т. є. вдаватися на дорогу наукових доказів і аргументацій. Одно і друге вони роблять по змозі. Отсе недавно в „Галичанині“ піднесено проєкт, щоб хоч ті рускі школи, котрі доси не мають публичного характеру, як дівочі пансіони, недопускали фонетики в свої стіни, а надто щоб батьки тих дітей, котрі мусять ходити до публичних, фонетикою заражених шкіл, приватно

направляли шкоду причинену тими школами, дома навчаючи своїх дітей етимологічній правописі і — „руській літературі“. Із сеї останньої ради здавалосьби, що фонетична правопись у школах ео ірсо касує науку рускої літератури, хоча власне рівночасно з сею радою ми прочитали звістку, що д. Барвінський по порученю ради шкільної викінчує підручник історії южнорускої літератури до кінця XVIII віку, призначений для ужитку гімназій.

Наукових і псевдонаукових аргументів, піднесених етимологами против фонетиці не стоїть розбирати докладно. Майже всі вони впливають із нерозуміння фонетичного систему писання, при котрому основою є живе слово, а букви тільки формою єго вираження, коли тимчасом етимологи привикли виходити від букви і до неї підлашувати та прикроювати живе слово. Коли фонетик без ніякої запинки пише: сніп, снопа, то етимолог написавши „сніп“ зараз скаже: а, то консеквентно повинно бути „сніпа“!

Я бажавби звернути увагу тільки на дві точки в аргументації етимологів. Як головну основу свого упору при етимології вони висуювають те, що за ними 1000-літня традиція історична, за ними повага св. Кирила і Methodія, Нестора і т. д. Нічого не може бути смішнішого для знаючого чоловіка над сею аргумент. Поминаємо вже те, що св. Кирил і Methodій, коли справді вони видумали слов'янські, кирильські письмена, писали ними первісно фонетично і то так, що ми нині мусимо подивляти їх тонкий слух і добре чуття до різних звукових особистостей слов'янської мови, а згадаємо про те,

що глаголиця, котрою писані найстарші звісні нам старословянські пам'ятники, як євангеліє зграфєке, глаголицький рукопис Клотца, рукописі Маріанський, Ассеманіанський і др. пише слова по принципам фонетики, не розрізняє **я** від **ѣ** і виявляє багато прогріхів против того, що ми нині розуміємо під етимологією. В Кирильських рукописах, зладжених на Русі, вже від найдавніших, від Остромирового євангелія находимо чимало особностей рускої, навіть спеціально южнорускої мови, значить, багато змін від строгої етимології на користь фонетики. В найкращих рукописах стрічаємо покладене **и** зам. **ѣ**, **ѣ** зам. **о**, **и** зам. **ы**, не говорячи вже про такі зовсім правильні граматично а з теперішньою нашою етимологією незгідні способи писання, як **ы** по **к**, **г**, як **и** перед **є**, **я**, або **о** таких діалектових особностях, як заміна **ч** на **ц** і т. і. Можна сказати сміло, що вже в старій Русі етимологічна правопись була свого роду Eselsbrücke для переписувачів, віддаляючись чим раз більше від живої мови і спиняючи її розвій, так що форми тої мови тільки де-де проривалися в письмо, нарушуючи традиціональний, ніби етимологічний спосіб писання. Що стара етимологія подекуди прямо фальшувала характер нашої старої мови, вводячи в наше письменство юси, т. є. знаки носових звуків, котрих в старорусині вже в ту пору, в XI і XII віці не було і котрих зати́м у нас не уживано майже ніколи правильно, се також звісне діло.

Чим далі будемо йти за історією староруского письменства, тим більший стає сей розріз між писаним і живим словом, тим більший

хаос бачимо в писаню слів, котрі в різних сторонах різно вимовлялися. Хоча проста, людова мова довгі віки була виключена від письменства, то про те дух людвої мови проникав і стару, мертву церковно-словянщину. Тексти церковні, хоч писано ніби однаково, переписувано зовсім механічно і без змін, та виговорювано різно; ще княжих часів, XIII або й XII в. сягають різниці між южноруским і північноруским виговором. Ті різниці остаточно довели до того, що вже в XVI—XVII в. на Русі текст церковно-словянський (помимо болгарської реформи, тзв. ісправлення книг) існував тільки на папері, а на ділі, в практиці церковній, в читаню і співі панували язики южноруский і північноруский, хоч і натягнені на мертві церковно-словянські форми. Таким способом текст сімвола віри виголошували Южноруси по своєму: „Вірую во єдиного бога отця вседержителя творця неба і землі“, а Сівероруси: „Вєрую во єдінаво бога отця вседержітеля творця неба і землі“ і т. д. Коли ж від половини XVII в. южноруси пішли цивілізувати Північну Русь, то понесли з собою й свій виговор старої церковщини, наробляючи тим нового хаосу і в правописі. Нині южноруский виговор церковщини заховався тільки в Галичині, закріплений уніатськими видавництвами XVIII в., в котрих церковний текст служебника і молитов транскрибований був (для вжитку священників, що не знали кирилового письма) на латинські букви. Ось проба церковного тексту із одного такого видання, що знаходиться в моїм посіданню: „Zastupleniye u pokrow žyzny moieia, położych tia Beherodytelnyce Diwo: ty мене

okormy ko prystanyszczu twoiemu, błahych wy-
pownaia, wirnych utwierdzenye, iedynaia wsep-
taia“. Що з сего виходить? А виходить те, що
та прославлена 1000-літня правописно-етімо-
логічна традиція оказуєся мітом, фразою. Ніколи
у нас не було такої традиції, особливо не було
її в тих часах, коли люде обходилися без гра-
матик і не мали виображення о новійших тео-
ріях про словотвір і видотвір, а писали тільки
так як чули або переписували те, що бачили.
Справедливо можна би нашим етімологам ска-
зати враз з Гетем: *Mein*

Was ihr den Geist der Zeiten heisst.

Das ist im Grund der Herren eigner Geist.

Самі ви, читаючи старі рукописі, що кро-
ку мусите поправляти старих писців, закидаєте
їм неуцтво, незнанє правил правописі, т. є.
властиво незнанє ваших правил, а потім з
чистим серцем, щоб додати авторитету тим сво-
ім правилам, віндікуєте для них 1000-літню
традицію, котра на самім ділі на кождім кроці
завдає їм брехню. Візьміть перше ліпше ру-
ске слово і прослідіть єго писовню через про-
тяг тої 1000-літньої традиції! Ось напр. чоло-
вік. Ми находимо в старих памятниках форми:
человѣкъ і человекъ, чьловѣкъ, чьло-
векъ і чьловекъ, чоловѣкъ і человекъ —
а для відміни також чоловікъ і чоловікъ
або й чоловік. Інтересно знати, котра фо-
рма з тої традиції найліпше подобаєся нашим
етімологам і головно, для чого одна форма
подобаєся їм більше від другої? Як ліпше,
етімологічнійше писати: два чи дѣва? вовк,
вовкъ, волкъ, волкъ, вѣлкъ чи влѣкъ?

бѣніе, бѣніе, бѣніе, бѣніе чи бѣніе? земний, земный, земный, земельный, земный чи земный? Таких „етимологічних“ питань можнаби навести тисячі. Майже кожде слово в протязу нашої 1000-літньої писемної традиції переходило через довгий ряд форм правописних, котрі колись відповідали вимові, а з часом, переставши відповідати їй, якийсь час держалися в писемстві силою інерції, поки в кінці таки не були усунені.

Що до спеціальних святощів наших етимологів, ъ і ы, то ми мусимо сказати, що на них би власне менш усього слід їм покликатися. Тенденція до викидування ъ проявилася у нас дуже давно, в XIII і XIV віці. Істнування рѣзко зазначувано надстрочним знаком, та часто обходженося й без того знака, особливо коли остатню перед ъ-ом букву перенесено над стрічку і писано: **однѣ, доврѣ, Хѣ** і т. і. Так само викидувано ъ без сліду по коротких союзах, котрі лучено в одно з сліду ючим словом, н. пр. вѣдѣ, снѣми, излѣха, отработѣ, предчелѣвѣки і т. і. Щож до ы, то вже сам сей знак є неетимологічний, бо заступив у нас, під впливом болгаро-сербської направи книг церковних в XIV–XV в. давнє тѣ. Є се з тим властивість сербського діалекту, котрий уже в XIII в. затратив зовсім ъ і заступив твердий і м'який знак одною буквою ѣ, так що там пишеся однаково і злѣсть і члѣвѣкъ і рабѣ. В наслідок сего і старослов'янський знак тѣ перемінено на ы, котре у нас, зовсім рѣзко заступило місце твердого, грубого н. Та рівночасно в южнорускій мові відбулася

інша еволюція: тверде, грубе и пропало окрім деяких місцевих говорів, так що в виворі вже дуже давно мало таку саму вартість як и — відси й пішла безконечна путанина між сими двома знаками, що тягнєся через усю історію нашого письменства. Наші старі писателі та переписачі не могли собі дати ради з сим знаком. В найкращих рукописах находимо чы, кныги і рѣбы, сыдаще, просыте і т. п. Пізнійші писателі не раз відкидали сей знак зовсім, як нпр. Яремецький Білашевич у списанім ним 1743 р. хожденію Богородиці по мукам (Житє і Слово 1884, кн. IV і V). Значить, не побожне переховуванє сеї азбучної святощі, а радше боротьба з нею є змістом нашої звищ 500-літньої літературної традиції.

Щож до нашої новійшої, народньої літератури, то ми можемо сміло сказати, що вона виросла на принципі фонетичної писовни, що вона о скільки була народньою, о стільки була й фонетичною, що кожда реакція против фонетики до традиційного етимологічного хаосу була заразом реакцією против живої народньої мови і против живого змісту. Се „фонетичне лихо“ на Україні не почалось від Куліша, як кричать наші етимологи, а що найменше від Котляревського. Українці російські, привикши до російської мови і російського вивору букв, писали по українски завжди з оглядом на сей вивір, так як наші етимологи і доси при своїх „коренно-руських“ етимологічних правилах послуговуються вивором польським. Оттим то пишучи по українски вони

добирали букв не після правил етимології, а після правил російської фонетики, писали так, щоб при російському виголошуванню букв виходило вірно українське слово. Не маючи під рукою перших українських видань я наведу тільки проби з деяких троха пізніших. Ось передомною Гребінчині „Малоросійськія приказки“ з р. 1836, значить, видане безспorno до-Кулішівске. Прошу наших етимологів полюбуватися етимологічною писовнею того Гребінки, котрого чейже не назвуть ігнорантом в справах мови і правописі вже хочби за кілька томів єго писань на російській мові:

Лысычка подала у судъ таку бумагу:
 Що бачыла вона, якъ попеластый виль
 На паньській вынныци пывъ якъ мошенныкъ
 [брагу,
 Ивъ сино и овесъ и сіль.

А ось харківський „Молодикъ“ із 1843 р., а в ньому факсиміле автографа Гр. Квітки, також не ігноранта в ділах правописі і мови (бо по думці наших етимологів усі фонетики — неуки і ігноранти). Прошу читати і підчеркувати „блуди“: „Дуже не добре дило брехати. Брехнею, кажуть люди, свить прійдешь, та назадъ не вернешя“. А от текст іншого писателя, також не ігноранта в російській мові і правописі, М. Костомарова: „Разъ у осени панъ поихавъ на ловы, зъ нимъ було багато охотниковъ. Полювали вони — полювали цильный день и ничого не вынолювали. Пристигла ихъ темная ничка“ (Молодикъ, т. II, 134). А ось іще виписка із пізнішого, та також не

Кулішівського видання, із Южноруського збірника Метлинського (Харьків 1848):

Де недавно козак гомонив,
Його кинь тупотив;
Він на Ляха, Татар налітав,
Смерть и сніг напускав;
Там по-степу тихо
Туман розлягається,
А місяць з-за хмари
Погляне й ховається. (стор. 23).

Варто тут пригадати, що писав тоді Метлинський, університетський професор і один із ліпших знавців укр. мови, про укр. правопис. Сему питанню посвятив він особну статейку, котру можна вважати першою пробою системізованя укр. фонетичної писовні. Схарактеризувавши у вступі два роди писовні: один, де „Каждый особенный звукъ выражается особенною, усвоенною ему буквою (сюди М. зачислює писовні грецку, римську, німецьку, чеську і нову сербську) і другий, де „сколько можно удерживаются древнія, несогласныя съ выговоромъ буквы для указанія происхожденія словъ“ (писовні французка, англійська, російська і стара сербська) М. ось що пише: „Кирилль и Мефодій, просвѣтители племенъ словянскихъ, въ принятой и усовершенствованной ими грамотѣ старались имѣть и употреблять особые знаки для каждаго звука того языка, на которомъ писали. Нѣкоторые другіе словянскіе племена, удерживали, сколько можно, писанье Кирилла и Мефодія, или библейское и церковное, хотя оно и не согласовалось съ языкомъ и выговоромъ ихъ: такъ произошла

разниця между письмомъ и говоромъ языка шир. русскаго. Но какъ южный русскій языкъ ближе къ церковно-словянскому, то поэтому и выговоръ его ближе къ общепринятому правописанію церковно-словянскому“. Замічу мимоходом, що ся остатня теорія Метлинского не оправдується новішими язовими дослідями: язики полуднево-, північно- і біло-руський більше менше однаково далекі від старого церковно-словянського, а властиво кождий з них де в чому ближе підходить до него, ніж два другі, а де в чому відбігає дальше двох других. Цитуємо далі слова Метлинского:

„Правописаніе языка есть господствующій способъ писанья словъ его, принятый образованными людьми. Правописаніе въ этомъ смыслѣ еще не установилось въ южномъ русскомъ (малорусскомъ или украинскомъ, и червоно-русскомъ или галицкомъ) языкѣ, потому, что 1) одни придерживаются крайности изображенія всѣхъ случайностей выговора мѣстнаго буквами по южнорусскому произношенію, которое разнообразно; 2) другіе слишкомъ дорожатъ коренными буквами и тѣмъ сбиваютъ недогадливаго читателя; 3) очень многіе, впрочемъ держатся середины, которая гораздо предпочтительнѣе крайностей, облегчая пониманье словъ и не затрудняя чтенія“.

Далі Метлинский подрібно характеризує всі три роди писовні, виказуючи хибі двох перших, а промовляючи за третім, котрого він і сам придержувався. Інтересно, що першій, сказатиб, фонетичній писовні він закидає те, що вона „употребляетъ **ы** (испорченное изъ стариннаго **ѣ**) вмѣсто **и**, безъ надобности, по-

тому що і безъ того легко замѣтити, що и и ы произносятся въ южнорусскомъ одинаково, какъ чтото среднее между и, ы или правильнѣе э, ы великорусскимъ. Скорѣе можно бы выбросить неточное и некрасивое ы, тѣмъ болѣе, что оно почти не употреблялось въ старину“ (стор. 10—11). Другий, сказатиб етімологічний спосіб писаня ось як характеризує Метлинский:

„Ежели писать придерживаясь коренныхъ буквъ во многихъ случаяхъ, подобно Максимовичу и нѣкоторымъ Червоноруссамъ, то хотя глазъ и понятіе не сбиваются двусмысленнымъ видомъ словъ, но недогадливый чтець сбивается въ произношеніи многими буквами не такъ написанными, какъ произносятся (нпр. бѣсъ зам. бѣбѣ, вѣнъ зам. вѣнъ, слѣзъ зам. слѣзъ, дуброва зам. дѣброва, добрыя зам. добрѣи). Не лучше ли въ такихъ случаяхъ писать всегда одно одинаково произносимое ѣ, означая знакомъ (^) и выговоръ его для читателя и пропускъ буквы для изслѣдователя языка, предоставляя послѣднему легкій трудъ догадаться, какая именно буква пропущена“ (стор. 13).

Дуже важний слідуочий уступ статі Метлинського, котрий ми виписуємо в цілості як свідощтво тої, висше нами висказаної думки, що нова українська література від самого свого початку виросла на принципі фонетичнім, оснований на приноровленю букв до виговору, а не на наломлюваню і фальшованю виговору для букв.

„Третій способъ писанья словъ, средній между случайностями выговора и чрезмѣрною

заботливостію об'є сохраненіи корней можно признать удобнѣйшимъ и наиболѣе принятымъ. Многіе старались осуществить его; но ближе всѣхъ подошелъ къ этой благоразумной срединѣ, къ этому сочетанію выговора и преданія незабвенный Котляревскій, особенно послѣ не-большаго усовершенствовавшаго его правописаніе дополненія, сдѣланнаго г. Срезневскимъ въ изданіи Наталки Полтавки. Этого правописанія придерживався я въ изданіи „Думокъ и пѣсень“, приблизивъ его къ выговору въ не-многихъ случаяхъ (зѣлья вм. зелья, спанья вм. спанья, питья вм. питья), и почти этого же придерживались всѣ участвовавшіе въ Молодикѣ. Притомъ же оно вельми близко къ прежнему правописанію Срезневскаго въ Запорожской Старинѣ, отличаєсь только удержаніємъ буквы **ѣ**, къ правописанію Максимовича и нѣкоторыхъ Червоноруссовъ (отличаєсь только употребленіємъ **й** вм. измѣненнихъ на него **о**, **е**, **ы**) и нѣсколько походить къ правописанію Бодянского (по удерживаемой буквѣ **ѣ**)“.

Як бачимо, Метлинскій, ідучи за слідами Котляревського, Бодянского, Срезневського і авторів „Молодика“ був переконаний, що винайшов правопис середню між етимологією і фонетикою, а тимчасом щож він зробив? Викинув **ѣ**, **ы**, **ѣ**, заступив корінне **о** та **е** новою буквою **й**, викидаючи натомісць **і**, котрим Куліш заступив **й**; таким способом „середня“ правопис Метлинського була майже чисто фонетичною.

Інтересно, що й головний прихильник традиційної правописі на Україні, М. Максимович, на котрого так люблять покликатися наші

етімологи, при встановленю своєї правописі виходив також від правописі Котляревського, котру вважав „менше другихъ затѣйливою, бо-
льше другихъ подходящею къ привычному и
даже належному правописанію Малоросій-
ському“ (Кієвлянинъ 1842, гл. Собрание сочи-
неній, т. III, 315). Що в своїх правописних
реформах Максимович на ділі так само як і
Котляревский і Гулак і Квітка і Метлинский
стояв на основі фонетичного принципа,
т. є. виходив від живої мови і єї потреб, а не
від мертвої букви і тільки старався южно-
руську правописну традицію погодити з тими
новими потребами, се дуже наглядно доказує
его цитована стаття. І так правописі Котлярев-
ського він закидає брак знаку на „остре“ і (йі),
котре він писав буквою й. Далі доказуючи, що
Южноруси з давен давна вимовляли **ѣ** як і
Максимович зовсім не вдаєся в виказуванє то-
го, де треба писати **ѣ**, але за те дає довезний
ряд примірів на те, що Южноруси писали **ѣ**
зам. і в найріжніших випадках в пику всякій
етімології (нпр. нашѣ у самого граматика Смо-
трицкого, Домѣнѣканѣ, Чернѣговѣ, а у Гали-
чан: Лозѣнській, Могильнѣцкій, Соснѣцкій, в
XVIII в. у козаків навіть Голѣцинѣ зам. Го-
лицынѣ, далі вѣчныѣ, в Русалці Дністр. моѣ
конѣ, нашѣ пѣснѣ і т. і.). Дуже цікаво, що
Максимович похваляє Вагилевича за заведенє
букви **у** з знаком **ъ** з гори для вираженя ско-
роченого, слитного **у** в таких словах, як на-
учились, на **У**краинѣ, хоча й противиться
уживаню того **у** в укінченю глаголів: ходи**у**,
роби**у**, де радить писати **в** (ор. сіт. 326—327).
Варто згадати, що той самий прихильник

традиції в правописі крім *ô, ê* (узятих із французкої азбуки) радив ще запровадити *â* (нпр. в слові *край*, котре в укр. вимовляється як *крій*, нпр. *крій дороги*) і *у* з дашком (в словах *дуброва*, *за-мужъ*, що вимовляються як *діброва*, *за-між*, ор. сіт. 324). Як бачимо, дбання о те, щоб як мога вірнійше передати живу мову заставляло сего етимолога що крок робити виломи в єгож власній етимологічній системі. От тим то й не диво, що система єго, неконсеквентна і суперечна в собі, не прийнялася на Україні. Її витиснула правопись Куліша, котрий тільки упростив фонетичну писовницю Метлинського, а пізнійше, коли „Кулішівка“ в Росії урядом признана була неблагонадежною, замість неї заведена була в тих немногих укр. друках, які пролазили крізь цензуру, чудернацька офіційальна фонетична правопись, котра казала укр. слова писати буквами з московским виговором; була се метода, заведена ще 1819 р. в граматиці Павловського, хоч трошечка упрощена в дусі Кулішівки.

Таким способом бачимо, що властивий принцип етимологічний, котрий можна б назвати підчиненєм живого слова букві, з усеї Полудневої Руси удержався і держиться доси тільки в Галичині, т. є. там, де южно-руська література власне найслабше розвилася, найменше видала творів справді цінних що до мови і що до змісту. І ще не досить тої оговорки. Етимологічний принцип ніколи не панував у Галичині неподільно. Всі талановитійші, живійші писателі або відкидали зовсім етимологію, або сидувалися продомати єї мертві перегороди, в

котрих не могли не бачити фальшованя живої мови на користь пустих і часто змінних та невироблених язиково-етімологічних доктрін, доки місця тих доктрін не заняла рівно безглузда, та вже й злонамірена політична тенденція. Нагадаємо, що Шашкевич задумав видати свій перший альманах „Зорю“ доволі радикальною фонетикою, як про се свідчить одинока памятка, що заховалася з матеріалів сего альманаха, Шашкевича статейка „О Запорожцѣхъ і їхъ Сѣчи“. Нагадаємо далі, що правопись „Русалки Дністрової“ зладжена Вагілевичем, була далеко більше фонетична ніж етімологічна (відкинено ъ, заведено у, викинено ы, неправильно ставлено ѣ, і, и і т. і. напр. шоуковіѣ, доугий, пігнати кози, народні і т. і. Ось маленька проба тої правописі:

Ой чи-ж я тобѣ,
Моя матинойко,
Не била вигіднейка?
Шо ти мя даєш,
Ти мя силуєш,
А я ще молодейка,
Не дуже розумнейка?
Ой я тя даю,
Я тя силую
Зо своѣй головойки,
З люцкоѣ обмовойки (стор. 45—46).

Не диво, що завзятий етімолог Йосиф Левицький, критикуючи Русалку в своїх „Listach tyczących się piśmiennictwa ruskiego w Galicyi“ (Перемишль 1843) головну часть своїх уваг посвятив критиці правописі, а скінчив свою

книжечку ось якими словами: „Rząd ojcowski, który wspiera wszelkie umiejętności, nie przeszkodzi sprawiedliwym usiłowaniom narodu ruskiego. Dzięki więc niech będą Rządowi, który nie tylko na stosunki poletyczne (sic!), lecz i na niepotrzebne nowości baczne ma oko i Rusałce Dniestrowej rozszerzyć (sic!) się w tej formie, w jakiej z rąk triumviratu wyszła, nie pozwolił“ (стор. 24). Характерний обяв першої реакції против фонетики в Галичині!

Та интересно, що той сам Йосиф Левіцький, що в 1843 р. дякував урядови за заборону Русалки з причини єї правописі, і сам 1837 р. згедзився був до фонетичних інновацій, запроваджуючи латинське j і інші правописні „дивогляди“, ненависні нашим етимологам. Ось кілька рядків із єго вірші „Стихъ во честь єго Преосвященству куръ Іоанну Сѣгурскому, біскупови Перемыскому... милостивѣйшому добродѣюви... у пѣдножїа Јего Престола съ наибѣольшимъ ушанованїемъ сложенный“, виданої в Перемишлі 1837 р.:

Вѣйте вѣтры дубровами,
 Лугомъ, польѣомъ и селами,
 Вѣтъ Бескида јажъ до всходу
 Ко всѣмъ землямъ и народу,
 Що оу насъ вы тутка зрѣли,
 Щобъ сте красно выповѣли:
 Же смиренный јестъ Јоанъ
 Пастырь родомъ зъ Берестянь.

Находимо в тій вірші ось які форми: јестъ, Ставропігїаньскои, сажнѣй, діеціја, је, жіје, меньшују, на воколо, карпатскїя горы, јейце, буськи слѣтѣлися, цимало,

Майже рівночасно з виданєм „Listów“ Левицького почали деякі галицько-руські писателі викидати Ъ в своїх виданнях для заощади місця. Початок дав тут Мох, про котрого тодіж зложена була приповідка:

Мох йор прогнав,
Йори не взяв,
Фтита лишив —
Бог би го вбив!

Ся злобна приповідка певно відноситься до виданої Мохом 1849 „Справи в селѣ Клекотинѣ“ — бо в єго першій творі „Мотыль“ (Львовѣ 1841) бачимо Ъ задержане і принцип етимологічний захований, хоча й знаходяться там такі „етимології“, як „въ лѣсѣ зелененькимъ“, „бігме“, „колимъ“ (зам. коли есми), „буль“, „на нимъ“, „хлощовъ“ і т. і. Не ліпшої етимології держався й Осафат Кобринський у своїй гарній книжечці „Способъ борзо выучити читати“, виданій у Львові 1842. Читаємо там „тотѣ чорнѣ знаки“, „самогласнѣ“, „переберчистѣ“, „кто на малымъ не пристає“, „ище“, „вздовжъ“, „подобнѣ“, „вонъ“, „чѣмъ борше“.

Перші після Шанкевича викинули Ъ мабуть брати Головацкі в першій часті Вѣнка, виданого в Відні 1846, за ними Скоморівський в перекладі Хомяківського Єрмака (1849) і др. Від 1849 почалися довгі спори про правопис в галицько-руських часописах. Справу правопису ставлено в тісній звязку з питанєм про саму мову; Лозінський, котрий ще в 1834 р. уживав латинських букв у своїй книжці „Ruskoje w-ile“, тепер, повернувшись до руских букв, радив уживати мови народньої і для неї та-

кож підгонювати стару етимологічну правопись. Сама редакція „Зорь Галицкои“ хиталася що до сего питання, та по кількох роках переважили „старовіри“: побідила етимологія, та разом з нею й язикова та річева мертвечина, якої у нас давно не було.

Тільки в початку 60-тих років, разом з відновленєм народньої мови в літературі виринає й фонетика. Товчок виходить із Черновець, де в кружку молодих вільнодумців таких як Кобилянський, Горбаль набирався руско-народного духа Федькович. Кобилянський радив прийняти латинські букви з чеською правописю, котра здобула собі місце у всесвітній науці. Ось кілька рядків з єго брошури „Slovo na slovo do redaktora „Slova“ (Чернівці 1861): „Koly tak z jednoji storony boimo sie Poliakiv i tym sposobom vidrubujemo sie wid nych bodaj literamy, kotri svjit pryjmyv, z druhoji storony vydzu cilkom ynace v movi: užyvajemo slov poljskych, kotri silskij colovik nezrozumije, užyvajemo navetj cužoji budivli zdanj, a to vse tomu, bosmo sie nenavcyly sveji movy“. Рівночасно з сим товчком, що крім правописі збентежив заскорузлу галицку парафіянщину ще й незвичайним радикалізмом думок суспільних, прийшли до Галичини українські видання з російської України, з Петербурга (видання Куліша, „Основа“), і вся поступовіjšа молодіж, покинувши мертвечину мови і думок, обернулася також до фонетичної писовні. „Вечерниця“, „Нива“, „Мета“, „Русалка“, „Руська читальня“, далі „Правда“ — отсе були ті етапи, котрими йшла і розвивалася у нас фонетика; не цуралось єї й „Слово“ Дідицького в перших роках

его істнованя. Та треба додати, що власне ті видавництва містять у собі все, що тоді видала живійшого галицько-руська література. Писателі і поети: Климкович, Заревич, Вол. Шашкевич, Партицький, Навроцький, Вахнянин, брати Барвінські, Лучаківський, Танячківський, О. Левіцький, збирачі народніх пісень М. Бучинський. О. Стефанович, П. Білінський, М. Царь, Т. Ревакович і цілий гурт других — се все фонетики! Та й у них цікаво слідити різнородні еволюції в думках політичних, суспільних і освітніх: радикальним думкам відповідає чиста народня мова і фонетична правопись; коли ж думки тупіють, люде починають спекулювати на щось, вмотуватися в опортуністичну філософію, то й фонетика звільна замінюється етимологією, мова робиться пліхша і зміст відбігає від народнього життя. На примірах сего специфікувати не будемо; кождий може собі підібрати тих примірів більше ніж треба.

А яка ж була еволюція наших етимологів? Се-ж також не секрет! Етимологічна правопись мала зразу взяти нашу нар. мову з старорускою, а властиво з староцерковною, бо старорускої літератури, особливо южнорускої XVI—XVIII вв. наші етимологи або не знали, або пізнавши її відносилися до неї з неменшою погордою, як і до новійшої нар. літератури, тільки що новійша була хлопська, простацька, а та старша була „ломана польско-руська“ (гл. думки о. Петрушевича висказані в ріжних місцях его „Сводной лѣтописи“ і в інших статях). Ми маємо під руками образчики, до чого вела ся доктрина; досить прочитати твори Осипа Левіцького, у котрого радикальні

пориви правописні і проблиски живої нар. мови дивовижно мішаються з церковщиною і польщиною. Та може найцікавіший примір ми бачимо на о. Ів. Озаркевичу (батькови), котрий в р. 1848 перероблював драми Котляревського, Квітки та Писаревського на покутські відносини і покутську нар. мову і друкував деякі з них латинськими буквами, а опісля, перейшовши до кирилиці і традиційної правописі переклав Езопу і інші речі та писав вірші такою мертвою мовою і в такім мертвім дусі, що Вишенський та Смотрицкий супроти него являються геть прогресівнішими і під зглядом мови і під зглядом змісту. Ось для проби одна єго вірша, котру тут переписую з автографу, заховуючи й правопись автора:

„Ассирійска Семірамісь, бывшая царица,
 Мужа можетъ нарещися зла мучительница.
 Тая мужа не престаєтъ о тое благаты,
 Да изволить владѣніе ей на день отдаты,
 Которое но єдинъ день мѣло оу ней быти.
 И паки ся ко ей мужу имать возвратити.
 Разумный царь не хошчаше тое повелѣти,
 „Не довлѣєтъ (рече) жено міромъ вамъ владѣти.
 Вся дамъ, чего воспросили, но не владѣніе,
 Ибо оттоль раждается царю стидѣніе.
 Но зла жена не престаєтъ любезно словесы
 Милѣйшими оукаряты: Аще мы подасы
 Имѣты власть въ моей руцѣ токмо на єдинъ
 [день,
 Будеши цѣль насилія, правъ жены свободенъ.
 И аще ся радовати тымъ мнѣ изволиши,
 Смиренною во всемъ дѣлѣ присно мя оузриши.
 И чтожъ творишь царю Ніні? Боляръ призиваєшь,

При тыхъ женѣ владѣніе, корону вручаєшъ,
 Ибо только злая жена на тронѣ засѣла,
 И тамо всѣхъ служащихъ ей и боярь оузрѣла,
 Береть скипетръ ввоя руки, на главу корону,
 И изрече велѣніе скорѣе отъ трону:
 Возьмѣте моего мужа, свяжѣтъ нозѣ, руцѣ,
 Отсѣцѣте ему главу, да въ таковой муцѣ
 Отдасть свое житіе! Слуги го поймають
 И лютое желаніе жены исъ полняють.
 Таковыи злѣ жены и нынѣ бывають,
 Ибо долгія власы разумъ имъ скрашчаютъ.

Та се був тільки один бік еволюції; дру-
 гий бік вів куди інде. І ось в 50-тих роках
 роздаєся, а в 60-тих і далі зміцнюєся оклик:
 етимологічна правопись повинна вязати нас
 „съ прочимъ русскимъ міромъ“. Фонетика
 сталася сінонімом національного сепаратизму,
 та тим самим етимологи посередно (а дехто й
 виразно) призналися до ідеї національної едно-
 сти Малорусів з Великорусами. В теоретичних
 розмовах про се питанє етимологи наші ча-
 стенько закривалися тим, що мовляв в теорії
 наука ще не рішила, чи ті два племена є осі-
 бні народи, чи части, ріжновидности одного,
 чи малоруска мова супроти великорускої є са-
 мостійна, чи ні. Коли б діло лишилося на
 ґрунті теорії, то про се можна б зовсім не
 спорити. Але практичне приложенє сеї теорії
 мало деякі недогідности, щоби не сказати щось
 гіршого. Коли фонетика є сінонім сепаратизму,
 то етимологія є сінонім обєдиненя. А коли об-
 єдиненє, то вже ж воно не може зупинитися
 на правописі. Правда, Дідицкий винайшов зна-
 мениту теорію „один язык а два виговори“ і

на ній побудовав свою неменше знамениту тезу „Въ одинъ часъ навчитися Малорусину по великорусски“. Та теорія потерпіла „сромотное фьяско“, коли показалося, що й сам Дідицький і за 30 літ не навчився по великоруски і за-всїгди писав каліченою мовою. І ось наші еті-мологи пустилися на посередню дорогу, почали з малоруского, церковного, польського і вели-коруского компонувати осібну мову, прибыва-ючи єї по мірі свого вміння чим раз більше до великоруского. Звісно, що така штучна мова не могла довести ні до чого крім темноти і фанатизму. В новій великорускій літературі починаючи від Гоголя наші етімологи духом почули тойже сепаратизм, те ж ненависне їм мужиколюбство, простацтво, неестетичність, ко-тре закидали новішим українським писателям. І для того говорячи про єдність „съ прочимъ русскимъ міромъ“ наші етімологи спинялися на Пушкіні й Лермонтові, а то воліли Лажеч-никова та Марлінського, Карамзина та Поле-вого, Хомякова, Погодина та Аксакових. Що девіз о єдності „съ русскимъ міромъ“ не ожи-вив ані змісту ані форми нашої етімологічно-об'єднательної літератури, се прекрасно пока-зав М. Драгоманов, розбираючи нові річники „Бесѣды“ Мончаловеского.

Таким то способом етімологічна доктрина, на вид невинна, наукова, консервативна, до-вела до втворення язикового і ідейного мака-ронізму та гібридізму, якому подібного дармо було б шукати в цілій Словянщині. Не даром Пишін іронізуючи назвав єї „особымъ славян-скимъ языкомъ“! Та сей осібний язык мав усі прикмети гриба, що точить дерево: сам непро-

дуктивний він не тільки відділював себе від живої южнорускої мови, але старався шкодити їй, плюгавити єї, зогиджувати в очах нетямущих. А з другого боку сам він не приставав до великорускої мови і нераз навіть застерігався против того, видаючи себе за южноруский. Таким способом виходили такі куріози, що коли твори Єроніма Аноніма у нас видавалися за писані на „общерусскомъ языкѣ“, в Росії треба їх було перекладати на російщину.

Але сей макаронізм, оснований на цілій системі навмисних брехень і ненавмисних іллюзій, незнання та самообманів, не міг довго простояти. Навіть найнедогадливіші почали розчовпувати, що два „етімологічні“ оклики: єдність з нашою 1000-літньою мовною і правописною традицією і єдність з усім руским світом містить у собі багато нісенітниць і в додатку суперечні один з одним. Бо ані та 1000-літня традиція не є така одностайна, щоб можна було єї прямо продовжувати, ані та єдність руского світа не є така, щоб можна було на ній опертися обома ногами. Різниці між поодинокими частинами того світа зазначилися занадто виразно, так що ніякий родієський колос не міг звести їх у купу, стоячи одною ногою на однім, а другою на другім березі, треба було конче рішатися або на один або на другий беріг. І ось молодші, живіші з наших бувших етимологів рішилися пристати до великоруского берега, плюнути на малорущину, признати єї не вже як *malum necessarium*, але як неіснуючу або засуджену на швидку загибель. Старші, консервативніші відчахнулися

від них і рішили лишаючися при етимології все таки стати на ґрунті живої южнорускої мови. З опортуністичних зглядів до сего табору побігла також значна часть фонетиків, котрі знов етимологію вважають за *malum necessarium*. Що ті мимовільні союзники-опортуністи не виплодили доси і не виплодять ніколи живої, орігінальної літератури, а тільки задруковують масу паперу публіцистикою та популярними брошурами (найліпші між ними звичайно приходить ся переписувати з фонетики на етимологію!), се також легко зрозуміти.

Лишає ся нам іще сказати кілька слів о тім, з чого ми почали свою розмову, о урядовій реформі рускої правописи, о заведенню фонетики в школах і урядах. З боку чисто правничого правительству не можна тут робити ніякого закиду. Воно нікому не заборонює писати і друкувати такою правописою і мовою, яка єму до вподоби, а резервує те саме право й для себе: в друках, видаваних єго коштом воно до недавна уживало кирилиці і етимологи не протестували против того, хоча самі уживали гражданки. Тепер правительство, засягнувши опінії найкомпетентніших руских язикознавців і педагогів рішилося ввести правопись фонетичну в шкільних і урядових друках — і на се ми мусимо признати єму повне право. Можна тут критикувати компетенцію анкети, відповідність фонетики на полі педагогічним і т. п., але говорити про якийсь акт самоволі правительства нема підстави. Он німецьке правительство виключило з німецких урядових і шкільних друків латинські букви і урегулю-

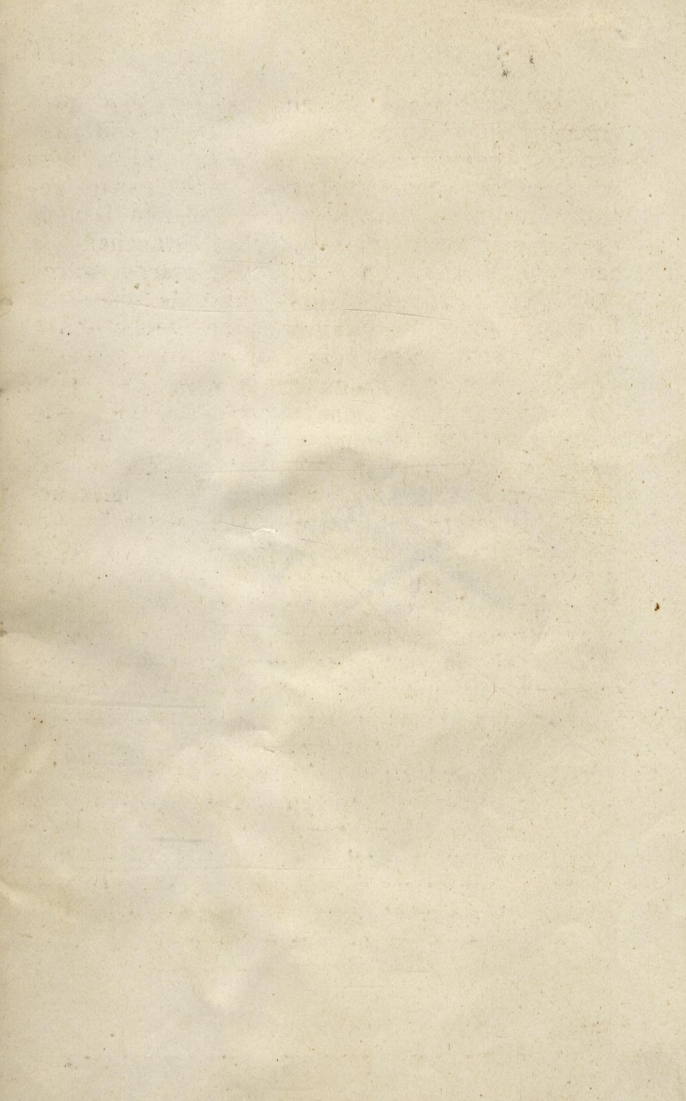
вало правописъ — іноді досить кумедно — ніхто не жалівся на безправє та самоволю.

Що річеві аргументи наших етимологів против уживання фонетики в школах не видержують критики а іноді граничать зі злою волею (нир. крик о тім, що при помочи фонетики ширяться деморалізація, атеїзм, соціалізм, та нігілізм), про се не будемо й говорити, бо для таких аргументів усякий неупереджений легко найде ціну. Ми згадаємо тільки про одно. В „Галичанинѣ“ нераз уже було сказано, що й „г. Ягичъ, первый въ мірѣ славистъ, открыто высказался противъ фонетики“, а запитаний мін. Гаучем о опінію був противний заведеню фонетики в руских шкільних друках. Яку опінію видав проф. Ягіч перед Гаучем про се діло ми не знаємо, та з гори мусимо сумніватися, щоб та опінія була рішучо противна фонетиці. До такого сумніву дає нам підставу та замітка про правописъ, котру напечатав проф. Ягіч у своїм „Archiv für slavische Philologie“. Може се придасться на що небудь, коли ми ad usum наших етимологів приведемо слова проф. Ягіча в оригіналі.

„Wenn mich jemand fragen sollte — писав проф. Ягіч перед роком — welche Orthographie sei die beste, so würde ich unbedenklich antworten: diejenige, die von den meisten befolgt wird. Nur nach diesem praktischen Gesichtspunkte muss die orthographische Frage behandelt werden. Nur ja keinen Principienstreit, der würde zu gar nichts führen, es gibt eben keine Orthographie, die in allen Punkten consequent wäre. Ich bin für die phonetische Schreibweise nicht etwa

aus irgendwelchem Princip, sondern aus praktischen Rücksichten der uns, Serben und Kroaten nothwendigen Einigung, glaube aber, dass wir in dieser Richtung schon weit genug gegangen sind und über das von Vuk und Danicic Festgesetzte nicht hinausgehen brauchen; ja der hohe Begriff einer Literatursprache würde nach meinem Dafürhalten hie und da eher eine Eindämmung als Erweiterung des phonetischen Princip's befürworten (Тут проф. Ягіч указує примір ріжного писаня таких слів, як „братство“, котре дехто пише „bractvo“, інші „brastvo“, а він радить писати „bratstvo“). Die vollständige Einigkeit in der Orthographie ist am Ende auch nicht so nothwendig, wie vieles andere, was unserer Literatur noch abgeht“ (Archiv für slav. Philologie, 1893, Bd. XV, S. 407).

Ті слова проф. Ягіча вельми характерні і розумні, а з погляду на українську літературу вони відразу рішають справу на користь фонетики. За нею промовляють іменно два найважніші практичні згляди: конечність літературного і національного поєднання галицьких Русинів з Українцями, і те, що власне між пишучими руско-українською мовою коли не всі, то певно найчисленніші і найважніші писателі уживали і уживають фонетики. А брати в рахунок тих, котрі або не пишуть по українськи або калічать свою рідну мову, щоб доказати єї неспосібність до літературного розвитку, здається, нема ніякого резону.

и. 34. 245

Ф $\frac{\bar{I}}{E-881}$

і.франко

Етимологія і фонетика.

Коломия, 1894